

Səxavət Əhmədov
ADU
E-mail: saxa.88@mail.ru

XALQIN MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİNİ ƏKS ETDİRƏN REALİ SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN SEMANTİK TƏSNİFATI

Açar sözlər: reali sözlər, leksik vahidlər, terminlər, adlar, dil, ədəbiyyat, xalq

Keywords: exotic words, lexical units, terms, names, language, literature, people

Ключевые слова: слова-реалии, лексические единицы, термины, имена, язык, литература, народ

Realilər xalq dili sözləri olub, coğrafi mühitə, mədəniyyətə, maddi məişətə, yaxud da xalqa, millətə, ölkəyə aid əşya, anlayış və hadisələrin adlarını bildirir, yerli və tarixi kaloritin daşıyıcılarıdır. Bu leksik vahidlərin başqa dildə qarşılığı yoxdur. Realilərin milli mənsubiyyəti olur. Hansı xalqın dilində yaranıbsa, o xalqa da mənsub olur. Başqa xalqların dillərinə ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə daxil olur. Həmin realilər işləndikləri dillərdə ya müvəqqəti, ya da həmişəlik yaşayırlar. Bununla da alınma söz kimi o dilləri zənginləşdirirlər. Əcnəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan (o dildə mənimsənilən) sözlər dildə özlərinə yer tapır və işlənirlər [4].

Realilərin digər dillərə keçməsi müxtəlif yollarla baş verir. Realilər bir dilin ədəbiyyatından digərinə bu və ya digər ədəbiyyat nümunəsinin həmin dilə təsirinə bir növ asılı olur. Ədəbiyyat nümunəsinin digər dildə işlənməsi bu ədəbiyyatda istifadə olunan reali sözlərin digər dilin ədəbiyyatına keçməsinə səbəb olur. Bunu belə də izah etmək olar; bəzən bir ədəb özünə başqa bir dilin şair və ya yazıçısını örnək tutur, onun əsərlərindən bəhrələnir və ya onun əsərlərini öz dilinə tərcümə edir. Bununla da o bu əsərdə istifadə olunan reali sözləri bir başa tərcümə edə bilmədiyindən realiləri öz dilinin çərçivəsində (qrammatik və fonetik normalara uyğun) işlədir. Bu da reali sözlərin bir başqa dilə keçməsinə təkan verir. Bundan başqa, həmçinin reali sözləri məişət texnikası, adlar, nadir heyvanlar (yalnız bir regiona məxsusluğu ilə seçilənlər) və s. də ola bilər. Belə halda başqa dilə ötürülən realilər ya bu dildə assimilyasiya olunur, unudulur, dilin normalarına tabe olur, ya da öz semantik xüsusiyyətlərini saxlamaqla bu dilin daşıyıcısı olur. İstənilən halda bir xalqa, millətə və ya mədəniyyətə mənsub olan reali sözlər başqa dilin ədəbiyyatında, məişətində işlədilsə, demək ki, realilərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də hər hansı bir dili zənginləşdirməkdən ibarətdir.

Xarici dili öyrənmə prosesində reali və fon sözlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Onlar öyrədilən dildə danışan xalqın mədəniyyətindəki spesifik xüsusiyyətləri ifadə edir və nitqi yeni leksik vasitələrlə zənginləşdirir. Elə sözlər (və söz birləşmələri) realilər adlanır ki, onlar bir xalqın həyatı (məişəti, mədəniyyəti, sosial və tarixi inkişafı) üçün səciyyəvi olan obyektlərin adını ifadə etsin və digər xalq üçün yad olsun. Öyrənilən dili təmsil edən ölkənin realiləri linqvistik diyarşunaslığın əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Q.D.Tomaxinin sözlərinə görə, “realilər – bunlar dili öyrənilən ölkənin məişətinə, tarixinə, mədəniyyətinə, qəhrə-

manlarına, ənənələrinə, adətlərinə aid real faktlardır”. Realı sözü latın dilindən (*realis, realia*) alınmışdır. Mənası “əşyavi, həqiqi” deməkdir. Bu söz filoloji mətnlərdə “predmet”, “əşya” – sözün nominativ mənasının əsasını təşkil edən maddi mədəniyyət əşyası mənasını verir. Tərcüməşünaslıq və linqvistik-diyarşunaslıqda bu, “məfhum”, “termin” mənalarında da işlədilir. Beləliklə, reali termini-nin iki mənası mövcuddur;

a) xalqın tarixi, mədəniyyəti, məişətini səciyyələndirən və digər xalqlarda mövcud olmayan əşya, hadisə, məfhum

b) bu əşya, hadisə və məfhumların adlarını bildiren söz və frazeoloji ifadələr [2, s.39].

Dilçilik ədəbiyyatında reali termini ilə yanaşı *reali* – söz termini də işlənir. Bu son termin tərcüməşünaslıq və linqvistik-diyarşunaslıqda daha geniş şəkildə işlənir. Realı-söz əşyaya birbaşa aid olmur, referent adlanan aralıq kateqoriya vasitəsi ilə əşya ilə əlaqələnir. D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın lüğətində referentə belə tərif verilir: referent – “bu obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisəsini əks etdirən və məfhumi məzmun əmələ gətirən fikir əşyasıdır ki, dil vahidi onunla uyğunlaşır”.

Realilər dil və mədəniyyət arasındakı yaxınlığı daha əyani şəkildə göstərir. Belə bir fakt bunu sübut edir ki, cəmiyyətin mənəvi, yaxud maddi həyatında yeni bir reali yaranırsa, o, dərhal dildə də realini adlandırın təzahürünə səbəb olur, həm də yeni realinin yaranma vaxtını dəqiqliklə müəyyənləşdirmək mümkündür, çünki dilin leksikası xalqın ictimai həyatında baş verən dəyişikliyə həssaslıqla dərhal cavab verir. Rus dilində “dom otıxa” realisi və onu ifadə edən söz birləşməsi 1921-ci ildə, udarnik realisi 1929-cu ildə, subbotnik realisi 1919-cu ildə yaranmışdır. Sovet İttifaqında Yerin birinci süni peyki buraxılanda ingilis dilində “sputnik” sözü təzahür etdi [3, s. 531].

Realilər mədəni-tarixi, obyektiv şəkildə gerçəklikdə mövcud olan və başqa dillərdə tutuşdurulmadan və başqa dillərə tərcümə üsulundan asılı olmayan faktordur. Buna görə də başqa dillərlə qarşılaşdırmada təzahür edən ekvivalentlərsiz leksika müəyyən bir hadisəni realilərə aid etmək üçün həlledici faktor ola bilməz. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilir ki, adekvatsız leksika və digər dildə sabit ekvivalenti olan leksika arasındakı həddə tamamilə şərtidir və müvəqqəti səciyyə daşıyır. Tərcümə zamanı bir dəfə işlədilmiş ekvivalent sabit lüğətə çevrilə bilməz. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin öyrənilməsi, xüsusən yuxarıda göstərilən və onlara bənzər lüğəvi uyğunluqların mənası geniş izahat olmadan dili öyrənilməyə anlaşıqlı olmayacaqdır. Vəziyyət bir də onunla çətinləşir ki, azərbaycanlı həm verilən izahı mənimsəməli, həm də bir qayda olaraq rus dilindən (və ya başqa əcnəbi dildən) alınmış söz uyğunluqlarını yadda saxlamalıdır.

Hər bir mədəniyyətin öz çərçivəsinə uyğun olaraq özünün çoxsaylı milli-spesifik realiləri mövcuddur. Məhz bu realilər məişətə, insanın mənəvi həyatına, dünyəvi təbiətə uyğun olaraq müxtəlif qruplara bölünə bilərlər.

Realilər coğrafi və etnoqrafik, folklor və mifoloji anlayışlar, məişət, ictimai və tarixi anlamda bir sıra leksik – semantik qruplara bölünür. Onomastik vahidlər-xüsusi adlar da leksik – semantik qruplara bölünür. İnsan adları, coğrafi adlar, şəhər adları, qəzet və jurnal adları, gəmi və təyyarə adları, firma və şirkət adları. Qurban Səidin “Əli və Nino” əsərinin həm alman dilindəki, həm də Azərbaycan

dilinə tərcümə variantlarından götürülmüş misalların müqayisəli təhlili göstərir ki, insan adları, coğrafi, şəhər, qəzet, jurnal və s. adlar müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalır.

Ədəbiyyatda xüsusi semantikasi olan adların tərcüməsində tərcüməçi mütləq qaydalara riayət etməlidir. Məşhur coğrafi adların, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının ötürülməsi transliterasiya, amma nisbətən məşhur olmayan adların ötürülməsi isə (küçə, bina adları) tərcümə yolu ilə aparılır. Bu sözlərdə hissəciklərin artırılması və ya ixtisar olunması tərcüməçinin üslubundan asılıdır.

Dillərdə olan əlifbanın müxtəlifliyinə görə heç də həmişə adların transliterasiyası üst-üstə düşmür. Məsələn, Şərq ədəbiyyatı ilə Qərb ədəbiyyatının əlifbası tamamilə fərqləndiyindən transliterasiyalar həmişə uğurlu alınmır. Lakin hər yerdə məşhur olan adların transliterasiyasına gəldikdə, tərcüməçi məcburi halda sözləri öz əlifbasına uyğun transliterasiya edir. Məsələn: Folgrichtig hatten also die Jungturken auf Arabien, Palastine, Syrien, Mesopotamien, Ägypten verzichten müssen.

Deməli, məntiq etibarilə gənc türklər Ərəbistandan, Fələstindən, Suriyadan, Mesopotamiyadan, Misirdən imtina etməli idilər [4].

Qəzet adlarına gəldikdə isə burada tərcümə baxımından qəribə bir mənzərənin şahidi oluruq. Belə ki, qəzet adları bir qayda olaraq semantik mənə daşdıqları halda və onları bir dildən başqa dilə tərcümə etmək asan olsa da, tərcümə aləmində bu adları transliterasiya üsulu ilə saxlamağı üstün tuturlar. Məsələn, "Deyli Uorker", "Frankfurter Allgemeine Zeitung", "Humanite" olduğu kimi saxlanılır və mənsub olduqları dillərin koloritinin daşıyıcıları kimi işlədilir. Hər cür transliterasiya fonetik cəhətdən şərtidir. Belə ki, qəzet adları bəzən tərcümə dilinin qrafikasını qəbul edir, bəzən isə mənsub olduğu dilin qrafikasını saxlayır.

Bundan başqa yer adlarında da maraqlı bir fakt üzə çıxır. Bəzən hər hansı bir yer adı digər dilin ədəbiyyatında işlədildiyi zaman ümumi qaydalar çərçivəsində deyil, bu dilə daha çox təsir edən dilin amili də böyük rol oynayır. İllər boyu Sovet rejimi altında qalan Azərbaycan dili məhz rus dilinin bu təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, dilimizə avropa sözlərinin keçməsinə böyük rol olan rus dili bəzən bu sözləri originalda olduğu kimi deyil, özünün fonetik quruluşuna uyğun olaraq bizə ötürüb ki, bu ən-ənənin müasir dilimizdə də şahidi oluruq.

Azərbaycan dilində mövcud olan *qala* sözünün dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən alman dilində ekvivalenti vardır: almanca *Burg*. Dünyanın bir sıra dillərində bu sözün ekvivalenti də semantik mənaca yaxındır. Lakin buna baxmayaraq, müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dillərdə qalalar öz struktur quruluşu, funksiyası, arxitekturası və s. cəhətdən fərqlənir. Qala məfhumunun bir mənası dünyanın bütün dillərində dəyişməz qalır; qala müdafiə məqsədilə ucaldılan tikilidir. Bakıda Xəzər dənizinin sahilində bütün bakılıların və azərbaycanlıların fəxr etdiyi Qız qalası adlı bir tikili vardır. Alman dilini öyrənən fərd bu tikilinin adını alman dilinin qanununa əsasən Mäddchen Burg kimi tərcümə edəcəkdir. Lakin belə tərcümə Bakıdakı Qız qalası haqqında heç bir informativ məlumat vermir. Bakıdakı Qız qalası haqqında informativ məlumat vermək üçün XII yüzilliyin bu memarlıq abidəsi haqqında dilçilik arayışı verilməlidir. Qız qalası adı ilə tanınmış qalalar Azərbaycanın digər məntəqələrində də - Şamaxıda, İsmayılıda, Şəkiddə, Qəbələdə, Qazaxda, Naxçıvanda, Qarabağda və s. yerlərdə, habelə Azərbaycanın hüdudlarından

çox uzaqlarda, məsələn, Şimali Asiyada, İranda, Qafqazın digər regionlarında, Qara dəniz sahilində və başqa yerlərdə də mövcuddur. Bütün bu qalalar müdafiə məqsədilə tikilmişdir. Hər qalanın özünə görə gözəlliyi və özəlliyi vardır. Lakin bu qalaların heç biri öz memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Bakıdakı Qız qalası ilə müqayisə edilə bilməz. Bakıdakı Qız qalası XII yüzillikdə Xəzər dənizi sahilində qaya üstündə müdafiə məqsədilə salınmışdır. Bu kimi nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. İstənilən xalqa mənsub kifayət qədər abidə nümunələri vardır ki, başqa dillərdə bu sözlər realı kimi başa düşülür [1, s.16].

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, xüsusi adların tərcüməsində (söhbət semantik mənə verən adlardan gedir) düzgün mövqə tutmaq üçün tərcüməçi bu sözlərin ona qədər yazılışı ənənəsinə riayət etməlidir. Hətta bəzən iki, üç formada yazılan sözlərdə belə, tərcüməçi onlardan birini, ənənəvi yazılışı götürməlidir.

Ədəbiyyat

1. Tərcümə sənəti (Məqalələr toplusu) B., 1990.
2. Rzayev Ə. "Milli kolorit", "Ədəbiyyat və incəsənət", 13 may 1967.
3. Gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı. Tezislər. Bakı, 2010
4. www.translit.az/ELEKTRON%20KITABXANA/TERCUMESUNASLIQ/55.htm

Summary

Exotic words, reflecting the national culture of the people and their semantics

Article is devoted to exotic words that are the expression of national culture. The author of the article noted the importance of these lexical units in the language, the way of their moving from one language to another and the role of these words in the enrichment of the language. Hence it follows that, cultural words to some extent impact on protection of assimilation between themselves. Because sometimes together with samples of the literature includes such carriers of national colors, that being "a foreigner", they have some difficulties to understand them.

Резюме

Слова-реалии, отражающие национальную культуру народа и их семантика

Статья посвящена словам – реалии, которые являются выразителем национального колорита. Автор статьи отметил важность этих лексических единиц в языке, то, как они переходят с одного языка на другой и о роли этих слов в обогащении языка. Отсюда можно сделать вывод, что реалии в некоторой степени влияют на защиту ассимиляции между собой. Ведь иногда в язык вместе с образцами литературы попадают такие носители национального колорита, что, являясь «иностранцем», они получают право на гражданство в языке, в которое вошли.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə. Qubatov
ADU-nun Alman dili kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 07.02.2017